

BEKNOPT OVERZICHT

Geschiedenis van de Theologie

De geschiedenis van de theologie overzichtelijk beschreven

ROGER E. OLSON
ADAM C. ENGLISH

Beknopt overzicht

GESCHIEDENIS VAN DE THEOLOGIE

Roger E. Olson

Adam C. English

Importantia Publishing

www.teologia.nl

Copyright: © 2005 Roger E. Olson en Adam C. English
Copyright Nederlandse vertaling © 2006 Importantia Publishing,
Dordrecht

Oorspronkelijke titel: *Pocket History of Theology*. Uitgegeven door
InterVarsity Press, 430 E. Plaza Drive, Westmont IL 605591234,
USA

Vertaling: Henriët A. Ferguson

Omslagontwerp: Henk Noppe

Vormgeving: Henk Noppe

Productie & distributie: Ce eL eS (www.cross-link.biz)

Uitgave:

Teologia, een fonds van

Importantia Publishing

Postbus 9187

3301 AD Dordrecht

tel. 078-6146077

info@importantia.com

www.teologia.nl

www.importantia.com

ISBN-10: 90 5719 103 2

ISBN-13: 978 90 5719 103 9

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en / of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch
of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

No parts of this work may be reproduced in any form by print,
photocopy, microfilm, electronic or any means without written
permission of the publisher.

Afkortingen

- AF Michael W. Holmes, ed. J.B. Lightfoot and J.R. Harmer, trans. *The Apostolic Fathers*, 2nd ed. Grand Rapids, Mich: Baker, 1989.
- ANF A. Roberts and J. Donaldson, eds. *Ante-Nicene Fathers*. 10 vols. Buffalo, N.Y.: Christian Literature, 1885-1896. Reprint, Grand Rapids, Mich: Eerdmans, 1951-1956. Reprint, Peabody, Mass.: Hendrickson, 1994.
- NPNF Philip Schaff and Henry Wace, eds. *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series*, vol. 4 (Peabody, Mass.: Hendrickson, 1994).

INHOUD

EERSTE BEDRIJF - EEN VERHAAL KRIJGT VORM.....	7
Het gnosticisme: uitdaging van binnenuit	7
Celsus: uitdaging van buitenaf.....	8
De apostolische vaders wijzen de weg.....	9
Ignatius van Antiochië.....	10
De Herder van Hermas	11
De apologeten verdedigen het geloof.....	12
Irenaeus wijst op ketterijen	14
Spanningen en veranderingen in de derde eeuw.....	17
Clemens en Tertullianus onderzoeken de filosofie	17
Origenes van Alexandrië laat een lastige erfenis na.....	20
Cyprianus van Carthago bevordert de eenheid.....	23
 TWEEDE BEDRIJF - HET WORDT SPANNEND	 27
Het concilie van Nicaea en wat daaruit voortkwam	28
Athanasius houdt koppig vast aan het geloof.....	31
Het concilie van Constantinopel regelt de zaak.....	32
Het conflict breekt weer los.....	37
Nestorius en Cyrillus drijven de kwestie op de spits	38
Het concilie van Efeze.....	40
Het conflict woedt verder na Efeze.....	42
Het concilie van Chalcedon en het “chalcedonense”	44
 DERDE BEDRIJF - HET VERHAAL SPLITST ZICH.....	 47
Augustinus belijdt gods heerlijkheid en de verdorvenheid van de mens	47
De kwestie Pelagius.....	48

Het antwoord van Augustinus op Pelagius.....	49
Bemiddeling door paus Gregorius.....	52
Een grote kloof splitjt het verhaal.....	54
Decorwisseling: de scholastici blazen de theologie nieuw leven in	56
Anselmus en Abelardus speculeren over de incarnatie	57
Thomas van Aquino op het toppunt van de Scholastiek.....	60
Nominalisten, hervormers en humanisten zetten vraagtekens bij de middeleeuwse norm	62

VIERDE BEDRIJF - HET VERHAAL WORDT BEWERKT. 65

De protestantse reformatie.....	65
Maarten Luthers rechtvaardiging door het geloof.....	65
Zwingi en Calvijn ordenen het protestantse denken	69
De radicale hervormers hervinden de wortels van het christelijk geloof.....	72
De Engelse reformatie.....	74
De rooms-katholieke contrareformatie.....	74
Vervolg: de protestanten gaan hun eigen verhalen schrijven.....	76
Arminius probeert de gereformeerde theologie te hervormen..	76
De piëtisten proberen de lutherse theologie te vernieuwen.....	79
De puriteinen en methodisten strijden voor herstel van de En- gelse theologie.....	80
De deïsten bewerken het verhaal voor een nieuw publiek	82

VIJFDE BEDRIJF - DE AFLOOP IS NOG ONBEKEND 85

De liberale theologie past zich aan de moderne cultuur aan.....	85
De conservatieve theologie verhardt fundamentele categorieën	89
De neo-orthodoxie overstijgt de kloof.....	91
Karl Barth	91
Andere neo-orthodoxe onderwerpen.....	96
De theologie van vandaag worstelt met diversiteit.....	97
Evangelische theologie.....	98

Bevrijdingstheologieën	100
Conclusie	103
Index.....	108

EERSTE BEDRIJF

EEN VERHAAL KRIJGT VORM

Het verhaal van de christelijke theologie begint niet bij het begin. Dat wil zeggen dat die theologie pas een hele tijd nadat Jezus Christus met zijn discipelen op aarde rondliep ontstond, zelfs nadat de laatste discipel en apostel gestorven was. Theologie is de reflectie van de kerk over het heil dat door Christus tot stand is gebracht, en over de verkondiging en verklaring van dat heil door de apostelen uit de eerste eeuw.

In de vroege kerk hadden de apostelen een enorm prestige en gezag. Zij waren rechtstreekse getuigen van de opstanding geweest. Zolang zij leefden, verschaften hun herinneringen aan Jezus' onderwijs en daden genoeg stof voor wat de vroege kerk nodig had voor de training van haar leden. Toen zij stierven, brak er voor het christendom echter een nieuw tijdperk aan, waarvoor het niet helemaal klaar was. Het was niet meer mogelijk om onenigheid over leerstellige vragen door een apostel te laten oplossen. De volgende generatie was gedwongen zelfstandig na te denken over het onderwijs van Jezus en de apostelen, en dat was het begin van de theologie.

Natuurlijk verkeerden de eerste christenen niet in de luxepositie om in een historisch vacuüm over hun geloof na te kunnen denken. Hun theologie ontstond onder de druk van debat en strijd. Theologische onenigheid ontstond eerst door de uitdaging van interne verdeeldheid *binnen* de christelijke wereld, bijvoorbeeld gnosticisme, en door tegenstanders van *buiten*, bijvoorbeeld de Romeinse tegenstander Celsus.

HET GNOTICISME: UITDAGING VAN BINNENUIT

De gnostici kenden geen georganiseerde eenheid en waren het onderling over vele zaken oneens, maar ze geloofden allemaal dat ze over een speciale geestelijke kennis beschikten, een wijsheid die groter was dan die de bisschoppen en andere kerkelijke leiders uit de

tweede eeuw bezaten en leerden. Ze geloofden, samengevat, dat de materie, inclusief het lichaam, in feite een belemmerende gevangenis of handicap is voor de goede ziel of geest van de mens, en dat de geest in wezen goddelijk is, een ‘vonk van God’ in het graf van het lichaam. De verlossing bestaat uit het bereiken van een speciaal soort kennis die niet algemeen bekend of zelfs verkrijgbaar is voor gewone christenen. Die kennis, of *gnosis*, ging over het bewustzijn van de ware hemelse oorsprong van de innerlijke geest. In de gnostische leer werd Christus een niet-materiële geestelijke boodschapper, gezonden door de onbekende en onkenbare God, om de verdwaalde vonken van zijn eigen wezen, die in stoffelijke lichamen gevangen waren geraakt, te redden en thuis te brengen.

Sommigen leerden dat deze Christus als Jezus is verschenen, maar dat Jezus nooit echt lichamenlijk mens was. Deze christologie wordt docetisme genoemd, van het Griekse woord voor “schijnen”. Voor deze gnostici leek Jezus dus alleen maar menselijk; God zou zich toch zeker nooit bezoedelen met echte menselijkheid.

Andere gnostici leerden een dualistische christologie, waarbij “Christus” bij de doop intrek nam in Jezus, en hem verliet vlak voordat hij stierf. Hij gebruikte bijvoorbeeld Jezus’ stembanden om de discipelen te onderwijzen maar ervoer niet zelf wat het is om mens te zijn.

Veel christenen uit de tweede eeuw werden hierdoor aangetrokken; ze zagen er een speciale vorm van christelijke waarheid in – hoger en beter en geestelijker dan wat de bisschoppen aan de ongewassen en onopgeleide massa leerden. Het gnosticisme appelleerde aan elitaire gevoelens en bevorderde die, en leidde tot geheimzinnigheid en scheidings binnen de jonge christelijke kerk.

CELSUS: UITDAGING VAN BUITENAF

Terwijl het gnosticisme een belangrijke interne bedreiging vormde voor de gemeente en haar apostolische boodschap, hadden de vroege christelijke denkers zich ook te weer te stellen tegen uitwendige uit-

dagingen door joodse en heidense schrijvers, onder wie Celsus. Deze vormde een grote uitdaging voor het nieuwe geloof omdat hij duidelijk inzag dat geloof in en aanbidding van Jezus Christus, een man die gezien werd als God in menselijke gedaante, het hart van de christelijke overtuiging was.

Als reactie op de aanbidding van Jezus door de christenen, schreef Celsus: “Het kan niet zo zijn dat God op aarde neerdaalde, omdat hij daardoor een verandering in zijn wezen zou moeten hebben ondergaan”¹ De uitdaging was eenvoudig. Christenen zeiden dat ze monotheïsten waren – in één God geloofden – evenals de Joden en de meeste ontwikkelde Romeinse burgers. Toch claimden ze dat Jezus God was, of in elk geval de *Logos* van God (zijn Woord, zijn Wijsheid), en dus stelden ze hem op de een of andere manier gelijk aan de hemelse Vader en schepper van alle dingen. Celsus meende dat deze bewering over Jezus in tegenspraak was met de volmaaktheid van Gods onveranderlijke natuur. Deze kritiek van Celsus op het geloof dat Jezus God was, is belangrijk voor het verhaal van de christelijke theologie omdat hiermee twee sleutelvragen centraal gesteld werden: Is de christelijke God onveranderlijk? En hoe kan Christus zowel God als mens zijn?

DE APOSTOLISCHE VADERS WIJZEN DE WEG

De apostolische vaders (de mannen die de boodschap van de apostelen uitlegden en toepasten voor de eerste generaties ná de apostelen) waren de eersten die op de interne en externe uitdagingen aan het geloof ingingen. Onder deze categorie vallen onder meer de volgende personen en geschriften: Clemens, Ignatius, Polycarpus, de *Didache* (*leer van de twaalf apostelen*), de *Brief van Barnabas* en de *Herder van Hermas*. Wij zullen er slechts twee bespreken: Ignatius van Antiochië en de *Herder van Hermas*.

Ignatius van Antiochië

Ignatius was bisschop van de christenen van Antiochië, een zeer belangrijke stad in Syrië, deel van het Romeinse Rijk, en ook voor christenen een belangrijke plaats. Daar werden ze voor het eerst christenen genoemd, en van daaruit begon Paulus zijn zendingsreizen. Ignatius stierf rond het jaar 110 of 115 de marteldood te Rome en kende daarom hoogstwaarschijnlijk enkelen van de apostelen of in elk geval hun onmiddellijke opvolgers. Hij werd hooggeacht en gerespecteerd door de christenen uit het begin van de tweede eeuw, hetgeen mogelijk de reden is waarom de Romeinse autoriteiten hem arresteerden en in het openbaar terechtstelden.

We kunnen wel stellen dat Ignatius' brieven de eerste echte christelijke theologie bevatten. Ignatius onderzocht de diepe betekenis van de Maaltijd des Heren – de Eucharistie of het Heilig Avondmaal. Volgens hem was het deelnemen aan de eucharistische maaltijd een belangrijk aspect van het proces van verlossing. Hoe wordt iemand gered en ontvangt hij eeuwig leven met Jezus Christus? Door “het brood te breken, dat is *het medicijn der onsterfelijkheid*.”² Ignatius beschouwde de Eucharistie (Avondmaal) duidelijk als een sacrament, een genademiddel dat de deelnemer transformeert. Hij werkte die theorie niet verder uit, maar wilde benadrukken dat door deel te nemen aan het brood en de wijn van de maaltijd van de Heer, iemand deel krijgt aan de goddelijke onsterfelijkheid die de vloek van de dood, door de zonde veroorzaakt, overwint. Na hem gebruikten christenen van zowel oosters-orthodoxe als rooms-katholieke zijde zijn beschrijving van de Eucharistie als “medicijn der onsterfelijkheid” om hun geloof te ondersteunen dat de verlossing een sacramenteel proces van *theosis* is – “vergoddelijking” of “deïficatie”.³

Op een ander niveau legde Ignatius grote nadruk op de christelijke gehoorzaamheid aan de bisschoppen. Zijn brieven hameren daar vaak op: Doe niets zonder de bisschop en beschouw hem als de Heer zelf, want “de bisschop is niets minder dan Gods vertegenwoordiger in de gemeente.”⁴ Aan de Efeziërs schreef hij: “Het spreekt dus vanzelf

dat wij de bisschop moeten beschouwen als de Heer zelf.”⁵ Sommige commentatoren beschouwen dergelijke uitspraken als het begin van wat wel genoemd is het “monarchiale episcopaat” – de neiging van het latere christendom om de bisschop (*episkopos*) een speciale geestelijke status van macht en gezag toe te dichten. Het denken van Ignatius over bisschoppen staat in elk geval een heel eind af van wat er in de geschriften van de apostelen zelf is te lezen, en kwam ongetwijfeld voort uit de dringende noodzaak om enige orde te bewaren te midden van de toenemende verscheidenheid en ongezeglijkheid van de christelijke gemeenschap.

De Herder van Hermas

De andere apostolische vader die hier genoemd moet worden is de onbekende auteur van *De Herder*. Hermas is met name belangrijk in ons verhaal omdat hij, van alle geschriften die in aanmerking kwamen om opgenomen te worden in het Nieuwe Testament toen de canon van christelijke geschriften werd vastgesteld, het dichtste bij kwam maar het tenslotte niet haalde. Diverse voorstellen uit de tweede en derde eeuw noemden *De Herder* onder de geïnspireerde boeken of anders bij een secundaire groep boeken die nuttig waren als stichtelijke christelijke lectuur. De grote kerkvader Irenaeus van Lyon accepteerde *De Herder* als Schrift, net als de kerkvaders Clemens van Alexandrië en Origenes uit de derde eeuw. Zelfs de grote Athanasius uit de vierde eeuw aanvaardde het aanvankelijk; tenslotte schrapte hij het boek echter. *De Herder* heeft ongetwijfeld grote invloed uitgeoefend onder postapostolische christenen in verschillende delen van het Romeinse Rijk, maar is tegenwoordig onder christenen vrijwel onbekend.

De Herder bevat een reeks visioenen en hun verklaring, door een engel aan Hermas zelf gegeven. Veel van die verklaringen zijn in de vorm van een gelijkenis, afgewisseld met geboden, onderwijs en opdrachten voor het leven als christen. De boodschap van *De Herder* is dat Gods genade precies begrensd is. God zal vergeven, maar niet eindeloos. Bovendien is het een voorwaarde voor vergeving dat men Gods geboden houdt. De Herder zegt tegen Hermas dat er “verge-

ving is voor uw vroegere zonden indien u mijn geboden houdt; er is zelfs voor iedereen vergeving, als ze mijn geboden houden en in deze zuiverheid wandelen.⁶ Naast morele reinheid is het christelijk geloof en leven verder een tamelijk eenvoudige zaak:

Geloof allereerst dat God één is, die alle dingen schiep en ordende, en alles wat bestaat maakte uit wat niet bestond, en die alle dingen omvat maar zelf alleen door niets omvat is. Geloof daarom in hem en vrees hem, en beheers uzelf daarom. Houdt u aan deze dingen en u zult alle kwaad uit uzelf werpen en alle deugd van rechtschapenheid aandoen, en leven naar Gods wil, als u dit gebod volbrengt.⁷

Deze samenvatting van het evangelie is niet alleen een weergave van Hermas, maar vormt ook een aardig overzicht van de gevoelens van de apostolische vaders in het algemeen. Hoewel allen spreken over Gods barmhartigheid als antwoord op oprecht berouw, en ze soms de noodzaak van Gods genade door het kruis van Christus noemen, lijken de apostolische vaders zich vooral bezig te houden met het bevorderen van christelijke deugdzaamheid en gehoorzaamheid, door vrees voor het oordeel over de zonde te wekken.

Terwijl de apostolische vaders schreven om christenen te onderwijzen in het juiste geloof en gedrag, hield een andere groep christenen in het Romeinse Rijk zich bezig met brieven schrijven aan heidense critici en Romeinse autoriteiten, om de deugdzaamheid van de christenen te verdedigen tegen misverstanden. Ze pleitten ook voor beëindiging van de christenvervolging. Deze schrijvers noemt men de Apologeten.

DE APOLOGETEN VERDEDIGEN HET GELOOF

De apologeten verdedigden het christelijk geloof door de Griekse (of Hellenistische) filosofie in te schakelen, om hun critici met hun eigen wapenen te verslaan. Zij spanden zich in om aan te tonen dat het christelijk geloof niet irrationeel of filosofisch achterlijk was.

Justinus Martyr († AD 162) verdient ongetwijfeld zijn roem als “de belangrijkste apologete van de tweede eeuw.”⁸ Er is heel weinig bekend over zijn leven voordat hij geloofde, dan alleen dat hij eerst filosoof was en christen werd na een gesprek met een onbekende oude man. Volgens de traditie bleef Justinus zijn filosofenmantel dragen nadat hij tot het christendom was bekeerd. Uit zijn geschriften blijkt duidelijk dat hij zichzelf als christelijk filosoof beschouwde – wijsgeer van Christus – zoals hij eerder wijsgeer van Plato was geweest.

In zijn geschriften verkende en verklaarde Justinus het idee van Christus als de Logos van God, om christelijke noties uit te leggen. Volgens hem was dit idee – geworteld in zowel Grieks als Hebreeuws denken – de sleutel om de raadselen van het christelijke evangelie te ontsluiten. In zijn weergave van de leer is de Logos Gods preëxistente Geest – een tweede God – die in Jezus Christus mens werd. Justinus was een van de eerste christenen die de begrippen Logos en Geest in verband met de Vader uitlegde door ze met vuur te vergelijken. Het voortkomen van de Zoon (Logos) uit de Vader maakt de Vader niet minder, net als bij vuur dat aan een ander vuur ontstoken wordt, omdat “datgene waaraan veel ontstoken kan worden, geenszins vermindert wordt, maar hetzelfde blijft.”⁹ Hoewel Justinus het onderscheid tussen de Logos en de Geest als twee Personen van de Drie-eenheid niet volledig duidelijk uitwerkt – een taak die latere christelijke theologen zouden vervullen – maakte hij een begin met het proces van trinitarische doordenking.

Te midden van zijn trinitarische overpeinzingen beweerde Justinus dat de Logos al in de wereld was vóór Jezus Christus. De Logos is Gods Woord, gesproken door zowel de joodse profeten als de Griekse filosofen. Volgens Justinus was de *Logos spermatikos*, “het zaad van de Logos” in ieder mens aanwezig als de bron van alle waarheid, waar ook gevonden of geuit.

Een van de beroemdste passages in de vroege christelijke literatuur komt uit zijn *Tweede Apologie* en beschrijft zijn visie op de universele, kosmische Logos die Christus is:

Ik belijd dat ik er prat op ga en met heel mijn kracht nastreef een christen bevonden te worden; niet omdat de leer van Plato zo anders is dan die van Christus, maar omdat ze niet in alle opzichten hetzelfde zijn, net zomin als die van de anderen, of het nu stoïcijnen, dichters of geschiedschrijvers zijn. Want elk van die mannen sprak goed, naar de mate waarin hij deelhad aan het zaad van de Logos (*logos spermatikos*) en zag wat daarmee verband hield... alle dingen die goed gezegd zijn onder alle mensen, behoren ons, christenen, toe. Want naast God houden we het meest van, en aanbidden we bovenal, het Woord dat is uit de onverwekte en onuitsprekelijke God, daar hij ook om onzentwil mens werd, opdat Hij ons redding zou schenken door deel te krijgen aan ons lijden.¹⁰

IRENÆUS WIJST OP KETTERIJEN

De eerste christelijke theologen waren de apostolische vaders, en zij schreven vooral om de kerken in de overgangperiode na de dood van de apostelen te vermanen, te bemoedigen en te onderwijzen. Hun brieven waren kort en op specifieke vraagstukken gericht. Enkelen van hen, bijvoorbeeld Ignatius van Antiochië, begonnen na te denken over de betekenis van christelijke geloofspunten en gewoonten en legden hun eigen woorden naast die van de apostelen. De apologeten voegden zich in het koor van de christelijke theologie door hun schrijven te richten aan de niet-christelijke autoriteiten om christelijke standpunten en gebruiken uit te leggen. Daarbij interpreteerden ze deze vaak met behulp van niet-christelijke filosofieën. Evenals de apostolische vaders gingen de apologeten bij hun verkenning en uitleg van het christelijk geloof als geheel echter niet heel diep op de zaken in. De apostolische vaders en de apologeten verschaften het decor en de kaders van de verhaallijn van de christelijke theologie, maar niet veel meer. Irenaeus probeerde het eerste grote hoofdstuk van het verhaal te schrijven.

Irenaeus (120-202) leefde in het Romeinse Rijk in een tijd van intensieve christenvervolging door de overheid; hij werd zelfs vermoord tijdens een bloedbad onder christenen in Lyon. In zijn tijd greep het gnosticisme in de gemeenten hevig om zich heen. Irenaeus zag in dat het nodig was de christenen te onderwijzen en theologisch te scholen. Dergelijk onderricht in het christelijk geloof moest beginnen met een rijker, beter samenhangend begrip van de verlossing.

Irenaeus ging aan het werk om een dieper begrip van de verlossing te ontwikkelen, bekend als zijn “recapitulatietheorie” (van het Latijnse *caput*, “hoofd”). Letterlijk bedoelt hij met *recapitulatio* dat iets een nieuw “hoofd” ontvangt. Natuurlijk dacht Irenaeus hierbij niet aan een letterlijk hoofd van een menselijk lichaam, maar het “hoofd” als bron of oorsprong of iets dergelijks, zoals de bron van een rivier. De menswording is een acte van *recapitulatio* – Christus is niet alleen de “samenvatting” van de hele mensheid, hij geeft de mensheid ook een nieuw “hoofd”, een nieuw begin (Ef. 1:9-10, 20-23).

Irenaeus wilde aantonen dat in het evangelie van de verlossing dat de apostelen predikten en doorgaven, de menswording, het bestaan in menselijk vlees-en-bloed van het Woord, de Zoon van God, centraal staat. Daarom benadrukte hij elk onderdeel van Jezus’ leven als noodzakelijk voor de verlossing. Volgens Irenaeus en de meeste kerkvaders na hem, was de menswording op zich al een soort verlossing, niet slechts een noodzakelijke stap naar het onderwijs van Christus of het gebeuren van het kruis.

De menswording werd voor Irenaeus de sleutel van de persoonlijke verlossing en de hele heilsgeschiedenis. De menswording of incarnatie was op zich transformatief, want daarmee begon een proces van omkering van het bederf van de zonde, dat uitloopt op vervreemding van God en de dood. Recapitulatie was Irenaeus’ theologische uitdrukking voor de wijze waarop de fysieke incarnatie van het Woord in Jezus Christus werkt om de mensheid te transformeren. Het hele menselijk ras wordt in letterlijke zin “wedergeboren” in de incarnatie. Het ontvangt een nieuw hoofd – een nieuwe bron, oorsprong, grond

van bestaan – die niet gevallen is, zuiver en gezond is, overwinnend en onsterfelijk. Het is lichamelijk en geestelijk “volkomen levend”.

In zijn achterhoofd spelen hier natuurlijk Paulus’ opmerkingen over Adam en Christus uit Romeinen 5 mee. Als we dat cruciale gedeelte niet kennen is het onmogelijk te begrijpen wat Irenaeus hier leert. Zijn recapitulatietheorie is een uitgebreide, volgehouden interpretatie van Romeinen 5. Christus is de tweede Adam van de mensheid en in hem “recapituleerde God in Zichzelf de oude vorming van de mens [Adam], opdat hij de zonde zou doden, de dood zijn kracht zou ontnemen en de mens nieuw leven schenken; en daarom zijn Zijn werken waar.”¹¹

Toen Irenaeus schreef dat in Jezus Christus God “de oude vorming van de mens recapituleerde”, bedoelde hij dat in de incarnatie het Woord (de Logos) letterlijk het “protoplasma” (lichamelijke bron) van de mensheid aannam – het lichaam van Adam – en het tegendeel van het leven van Adam leefde (dat uitgelopen was op verderf). De hele mensheid stamt af van dat protoplasma, de eerste Adam. Om de zondeval om te keren en de mensheid die vanwege Adam gevallen was, te vernieuwen, moest het Woord dat doormaken. Uit Maria nam het Woord “exact dezelfde vorm” als Adam was – niet iets dat daarop leek. Adam werd op mysterieuze wijze herboren uit Maria als de menselijkheid van Jezus Christus.

Als dit zo is, dan is het cruciale punt van Christus’ verlossingswerk de verzoeking door Satan in de woestijn. Toen de slang tot Adam en Eva kwam, werden zij overwonnen en vielen zij. Toen Satan nogmaals tot Adam kwam in Christus, werd hij overwonnen en neergeworpen, en door zijn verbintenis met Christus behaalde de mens een grote overwinning en hervond het leven.

Als dan de verzoeking het kardinale punt was, waren het kruis en de opstanding de culminatie van Christus’ recapitulatietoek. Door te sterven in gehoorzaamheid aan God, bracht Jezus Christus het ultieme offer en overwon hij de dood. Wie vrijwillig deelneemt in

Christus' menselijkheid door hem als "hoofd" te kiezen in plaats van de eerste Adam (door bekering, geloof en de sacramenten), ontvangt de transformatie die mogelijk gemaakt is door de incarnatie van de Zoon van God. Hij gaat deel uitmaken van een nieuwe mensheid, die mag hopen te delen in Gods eigen onsterfelijke goddelijke natuur. Voor Irenaeus is verlossing dus een vorm van herstel van de schepping, niet het ontsnappen aan de schepping zoals de gnostici het opvatten.

SPANNINGEN EN VERANDERINGEN IN DE DERDE EEUW

Clemens en Tertullianus onderzoeken de filosofie

De relatie tussen de filosofie en de christelijke theologie is altijd een twistpunt geweest binnen het christelijk denken. Clemens van Alexandrië en Tertullianus van Carthago vertegenwoordigen tegenovergestelde standpunten binnen het hele spectrum van christelijk denken over deze kwestie. Clemens, evenals Justinus, beschouwde het christelijk geloof als ware filosofie die de Griekse filosofie niet tegenspreekt of opheft, maar haar bekroning vormt. Tertullianus maakte hier heftig bezwaar tegen, omdat volgens hem de christelijke theologie en de Griekse filosofie lijnrecht tegenover elkaar stonden en nooit vermengd moesten worden.

Meer dan enige andere vroeg-christelijke auteur hechtte Clemens van Alexandrië (overleden tussen 211 en 216) aan de integratie van het christelijk geloof met de beste wijsbegeerte van zijn tijd. Zijn motto was "Alle waarheid is Gods waarheid, waar je hem ook tegenkomt." Hij probeerde de verdwaalde stralen goddelijk licht die volgens hem verspreid waren onder de verschillende filosofische en religieuze denkwijzen, bijeen te brengen, en daarbij alles aan het hogere gezag van de Schrift en de apostolische traditie te onderwerpen.

Clemens was extreem omdat hij de ideale christen omschreef als "de ware gnosticus" of "de volmaakte gnosticus." Met "ware gnosticus"

bedoelde hij een wijs mens die een leven in het verstand/de geest nastreeft en het najagen van lichamelijke begeerten geringschat. Clemens zag de ware gnosticus voor zich als een soort christelijke Socrates of Plato: iemand die niet meegaat met de stroom van de verwarde massa die zich amuseert op feesten en materieel gewin nastreeft. Zo iemand wil alle soorten wijsheid leren kennen en stelt zich ten doel de lichamelijke hartstochten te ontstijgen, en als God te worden wat betreft deugd en wijsheid. Clemens ging zelfs zo ver dat hij zei dat de ware christelijke gnosticus “God kan worden” in dit leven, door “begeerte” af te leggen en “onthecht, vrij van boosheid” te worden.¹² Hij legde wel uit dat hij *niet* bedoelde dat de ware gnosticus werkelijk volmaakt wordt, zoals God volmaakt is. Maar hij bedoelde dat zo iemand het beeld van God gaat vertonen en werkelijk goed wordt, hoewel slechts als schepsel dat van God afhankelijk is. Clemens dacht hierbij aan vergoddelijking – dat het doel van de verlossing is om goddelijk te worden, te delen in de goddelijke natuur (2 Petr. 1) door vervolmaking van het beeld van God en het bereiken van onsterfelijkheid.

Volgens Clemens is iedere vorm van volmaaktheid alleen bereikbaar doordat God in iemand werkt, wanneer de mens zich aan Hem overgeeft, het lagere leven van het lichaam mijdt en het hogere leven van de geest zoekt via contemplatie en studie. De “leraar” bij dit proces is Jezus Christus zelf, het Woord van de Vader die “de onnatuurlijke hartstochten van de ziel geneest door vermaningen.”¹³

Tertullianus (150-212) was ontzet over Clemens’ algemene benadering van de christelijke theologie. Hij vond dergelijke theologische decadentie (en het morele verval van de kerk in het algemeen) zo afschuwelijk dat hij uiteindelijk de Kerk vaarwel zei en lid werd van de montanistische “Nieuwe Profetie” gemeente in Carthago.

Tertullianus was zeer op zijn hoede tegen het gebruik van Griekse filosofie en adviseerde alle christenen om het christelijke gedachtegoed niet verstandelijk uit te leggen met behulp van Griekse filosofische categorieën. De meeste onderzoekers zijn het erover eens dat hij wilde waarschuwen tegen de benadering van de theologie en filosofie die vroeger was gevolgd door Justinus en in zijn tijd door Clemens van

Alexandrië. Zijn beroemde vraag was: “Wat heeft Athene tenslotte met Jeruzalem te maken?”¹⁴ daarbij verwijst “Athene” naar de Academie van Plato en in feite naar alle Griekse filosofie, en “Jeruzalem” naar de leer van Jezus en de apostelen. Hoewel Tertullianus het vragen en zoeken *binnen* het christelijk geloof niet verbod – dat wil zeggen binnen de begrenzing van de apostolische successie en het “apostolisch leergezag” – wees hij wel alle studie af van niet-bijbelse, niet-apostolische bronnen als aanvulling of zelfs interpretatie van het getuigenis van de waarheid die alle menselijk onderzoek te boven gaat.

Sommige uitspraken van Tertullianus over de inhoud en de aard van het christelijk geloof zijn nogal extreem te noemen. Hij schreef bijvoorbeeld “niets weten dat tegen de regel [van het geloof] ingaat, is alles weten.”¹⁵ In elk geval op het eerste gezicht lijkt deze uitspraak nogal onzinnig. Maar Tertullianus gebruikt de stijlfiguur van de overdrijving om te benadrukken dat kennis die overeenkomt met en zich houdt aan de boodschap van de apostelen, het belangrijkste is. Nog aanvechtbaarder is zijn opmerking over het geloof in de incarnatie en dood van Gods Zoon. Bij zijn bestrijding van andere pogingen van theologen om dat gebeuren met speculaties en filosofische redeneringen te verklaren, barst Tertullianus uit: “Het moet werkelijk worden geloofd, omdat het absurd is”, en “Het feit staat vast, omdat het onmogelijk is.”¹⁶

Ondanks deze uitbarstingen van fideïsme (blind geloof), was Tertullianus’ bijdrage aan de triniteitsleer en de leer over de persoon van Christus van groot belang. Hij was de eerste christelijke theoloog die met grote kracht van verstand de simpele opvatting verwierp dat God één identiteit bezit die hij kan openbaren als Vader, Zoon of Geest, afhankelijk van het masker dat hij opzet (modalisme genaamd). Als dat waar is, verklaarde hij, dan stierf God totaal op het kruis, onder het masker van de Zoon. Het getuigenis van de Schrift weerspreekt die gedachte, want het is wel duidelijk dat de Vader niet op het kruis stierf, alleen de Zoon. Tegen zulk modalistisch simplisme ontwikkelde Tertullianus een enigszins gecompliceerdere visie, “organisch monotheïsme” Dat hield in dat Gods “eenheid” geen meervoudigheid

uitsluit of verbiedt, net zoals biologische organismen “een” kunnen zijn maar toch bestaan uit onderling verbonden leden.

Volgens Tertullianus is de God in wie christenen geloven *één substantie en drie personen* (*una substantia, tres personae*). Met *substantie* bedoelde hij die fundamentele ontologische natuur die iets maakt tot wat het is, en met *persona* bedoelde hij die identiteit van handeling die onderscheidenheid geeft. De onderliggende gedachte hierbij is die van “onderscheid zonder scheiding”.

Origenes van Alexandrië laat een lastige erfenis na

Origenes van Alexandrië (185/6-254/5) hield evenals Clemens van Alexandrië van speculatie. Hij ging veel verder dan Clemens in het construeren van een synthese tussen Griekse filosofie en bijbelse wijsheid, in een geweldig bouwwerk van christelijk denken. Hij werd een beroemd geleerde die in zijn hele carrière ongeveer achthonderd verhandelingen produceerde en wiens christelijke catechetenschool zelfs voor heidense filosofen aantrekkelijk was. Origenes zou nooit zo’n schitterende carrière hebben gehad als hij er als jongeman in was geslaagd het christelijk martelaarschap te bereiken. Toen zijn vader in de gevangenis op zijn executie zat te wachten, wilde de zoon zich aan de autoriteiten overgeven om met hem te sterven. Volgens het verhaal verborg Origenes’ moeder de kleren van de zestienjarige, zodat hij het huis niet kon verlaten, waarmee ze zijn leven redde.

Origenes’ allegorische uitleg van de Schrift. Een van de sleutels om Origenes’ methode van Schriftuitleg te begrijpen is zijn onderscheid tussen drie betekenisniveaus. De drie niveaus komen overeen met de drie aspecten van de mens: letterlijk (lichaam), moreel (verstand en ethiek), allegorisch (geestelijk, betrekking hebbend op de verlossing in hoogste zin).

De letterlijke betekenis van een tekst is de letterlijke verwijzing, en Origenes was van mening dat sommige zaken op dat niveau van nut zijn. Sommige delen van de wet die God via de profeten heeft

gegeven, bijvoorbeeld de Tien Geboden, zijn leerzaam en nuttig voor christenen.

De morele betekenis van een tekst is de ethische inhoud. Origenes benadrukte dat een bijbelverhaal in veel gevallen een moreel principe verbergt onder het oppervlak van de letterlijke, historische betekenis. Het oudtestamentische verbod van sommige soorten voedsel slaat eigenlijk op een ethische leefregel, het niet omgaan met slechte mensen.

Het belangrijkste betekenisniveau van de Schrift is het allegorische of geestelijke, dat ook mystiek is en bijna altijd op verborgen wijze naar Christus verwijst en naar de relatie van de christen met God. Er is altijd een geestelijk-mystieke inhoud aanwezig – zelfs als die niet ontdekt of erkend wordt – en het is de taak van de christelijke uitlegger om die te vinden. In de meeste gevallen zegt dit iets over de *theosis* van de gelovige, de vergoddelijking, het uiteindelijke doel van de verlossing en het christelijk leven.

Een van de bedoelingen die Origenes met de allegorische uitleg had was om de ondragelijke druk te verminderen die op de christenen werd uitgeoefend door sceptici als Celsus. Deze bespotten allerlei verhalen uit het Oude Testament en noemde ze absurd en God onwaardig. Hierop antwoordde Origenes dat gedeelten die God lijken te beschrijven op een manier die een godheid onwaardig is, niet letterlijk moeten worden genomen; het zijn antropomorfismen of allegorieën. Natuurlijk moeten we hier vooral kijken naar Origenes' grote eerbied voor Gods wezen, niet naar zijn voorbijzien aan de letterlijke betekenis van de tekst.

Origenes' godsleer. De godsleer van Origenes is een van de best uitgewerkte en ingewikkelde in de geschiedenis van de christelijke theologie. Zij is zowel diepzinnig als verwarrend. Origenes probeerde de vele heidense intellectuelen van repliek te dienen die de christelijke leer over goddelijkheid vreselijk primitief en tegenstrijdig vonden. Ze vroegen hoe iemand kon geloven dat de ene God van het heelal, die

alle dingen schiep en onderhoudt, als zuigeling geboren kon worden. Wie zorgde er dan ondertussen voor het heeal? Natuurlijk was Origenes niet de eerste christen die daarop een antwoord probeerde te geven. Maar hij was wel een van de eersten die een samenhangende beschrijving van het christelijk geloof over God en Jezus Christus en hun onderlinge relatie formuleerde die erop gericht was dergelijke bezwaren weg te nemen. Al doende verhelderde hij het een en ander in de christelijke leer, maar voegde ook weer onduidelijkheden toe, zodat nog vele jaren na zijn dood zijn lastige erfenis op het gebied van de godsleer leidde tot de meest explosieve controverse in de geschiedenis van de christelijke theologie.

Om enig inzicht in Origenes' godsleer te krijgen en te begrijpen waarom het zo'n lastige erfenis voor de kerk werd, kunnen we het beste beginnen bij zijn opvattingen over Gods wezen en eigenschappen. Volgens hem is God Geest en Intelligentie, één (niet samengesteld), niet lichamelijk, onveranderlijk en niet te vatten. God is "één substantie", zonder lichaam, delen of emoties.¹⁷

Een van de belangrijkste argumenten van Celsus tegen het christelijk geloof was dat de menswording noodzakelijkerwijs onvolmaaktheid in God zou inbrengen. Als God "neerdaalde" tot mensen, moest hij wel veranderen – ten kwade. Maar God kan onmogelijk veranderen, noch ten goede noch ten kwade, volgens Celsus en alle andere Griekse (met name platonische) wijsgeren. Origenes weigerde één van de twee onmisbare belijdenissen van het christelijk geloof los te laten: dat God één is en in alle opzichten volmaakt (en dat versterkte hij zelfs nog met behulp van de platonische filosofie) en dat Jezus van Nazareth God is. Ja, "wat tot het wezen van de godheid behoort, is zowel de Vader als de Zoon eigen."¹⁸ Hoe kon hij dan de vragen en beschuldigingen van Celsus pareren?

Ten eerste probeerde Origenes de raadsels van de leer over God en de menswording op te lossen door zoveel mogelijk het begrip Logos uit te werken. Ten tweede verwierp hij iedere reële ontologische verandering in de godheid, zelfs in de Logos, in het incarnatieproces:

“Want terwijl Hij onveranderbaar blijft in zijn essentie, daalt Hij neer in de dingen van de mens door de economie van zijn voorzienigheid.”¹⁹ Beide uitspraken werden vaste onderdelen van het oosterse christelijk denken. Tegelijk was echter de manier waarop deze beide zaken door Origenes uitgedrukt werden, aanleiding tot allerlei verschillende interpretaties, zelfs ketterijen en schisma's.

Ondanks zijn denkkraft en vurige christelijke toewijding, liet Origenes een lastige erfenis na. Voor Origenes stond absoluut vast dat men over God en het heil moet nadenken vanuit een positie van gelovige overgave, inclusief aanvaarding van de waarheid van de kerkelijke traditie en met name de leer van de apostelen. Helaas aanvaardde en leerde hij aan het eind van zijn leven enkele zaken die eerder in de heidense filosofie en cultuur thuishoren dan in het onderwijs van Mozes en de overige profeten en Paulus en de andere apostelen. De kerk als geheel oordeelde later dat dit inderdaad het geval was, en oordeelde dat Origenes ketterij had geleerd. Desondanks meende Origenes, als het gaat om de “goddelijke filosofie” van de christelijke theologie, dat je daarbij strikt vast moet houden aan de Schrift en de apostolische traditie. Hij stelde dat elke vorm van speculatie daarbuiten alleen is toegestaan zolang zij ermee te verenigen is.

Alles bijeengenomen is Origenes' bijdrage dus een mengsel van positief en negatief. Als het gaat om algehele invloed staat hij op dezelfde hoogte als Irenaeus vóór hem en Augustinus na hem. Hij was in vele opzichten een voorbeeld als grote christelijke intellectueel en hij offerde zijn leven in dienst van het geloof. Anderzijds was zijn leer over God, de Schrift en Jezus Christus voor meerdere uitleg vatbaar en liet zij een ingewikkelde nalatenschap achter die uiteindelijk uitgezocht zou moeten worden.

Cyprianus van Carthago bevordert de eenheid

Cyprianus van Carthago werd rond het jaar 200 geboren en was in een zeer turbulente periode van de kerkgeschiedenis bisschop van Carthago, van 248 tot zijn openbare terechtstelling door de Romeinse autoriteiten in 258. Ten tijde van sterke vervolging, ruzie, splitsing

en ketterij binnen het christendom, trad Cyprianus naar voren en presenteerde in zijn leer en leven een vorm van christelijk leiderschap die de daaropvolgende duizend jaar normatief werd voor de katholieke en orthodoxe kerken.

Wat Cyprianus in feite deed was de rol van de bisschop in de Oude Kerk standaardiseren. Door zijn ecclesiologie (leer en leven van de kerk) kwam de bisschop absoluut centraal te staan in de katholieke en orthodoxe vormen van het christendom. Het leven en denken van Cyprianus is in veel opzichten de verklaring voor de vaak gestelde vraag hoe de christelijke kerk katholiek werd. Althans, Cyprianus' ideeën over het bisschopsambt droegen in hoge mate bij aan de ontwikkeling die van het christendom in oost en west een strikt opgebouwde geestelijke hiërarchie maakte.

Natuurlijk had Cyprianus deze christelijke ecclesiologie niet bedacht (die we het best 'episcopaal' kunnen noemen, van het Griekse *episkopos*, 'opziener' of bisschop). Het patroon was al lang voor hij verscheen tot ontwikkeling gekomen. Maar zijn visie, waarin de kerk zelf vrijwel samenviel met de bisschoppenvergadering, was betrekkelijk nieuw. Volgens hem was iedere christen die los van de sanctionering door een, op de juiste wijze binnen de apostolische successie gewijde, bisschop probeerde te leven, vieren of leren, in feite een afvallige die de kerk van Jezus Christus had verlaten. Zo kon Cyprianus zeggen, "Zonder de kerk als moeder kan men God niet als Vader hebben", en "Buiten de kerk is er geen heil".²⁰

Bovendien was Cyprianus een van de eerste kerkvaders die duidelijk en onmiskenbaar doop en wedergeboorte gelijkstelde – het idee dat men gered wordt tijdens en door de waterdoop als deze wordt bediend door een op de juiste wijze gewijde bisschop of diens vertegenwoordiger, de priester.

Hij schreef wel alle reddende energie toe aan Gods genade, maar beschouwde "de bron met het reddende water" als Gods instrument waardoor iemand wordt "wedergeboren", nieuw leven ontvangt en aflegt wat hij daarvoor was.²¹ Cyprianus bevestigde stellig dat alle

baby's de schuld van Adam met zich meedragen en dat deze alleen door het doopwater wordt weggewassen.

De geschriften van Cyprianus verklaren de snelle ontwikkeling van de kerk als instituut. Bij het aanbreken van de vierde eeuw was het christendom bezig zich te ontwikkelen van een betrekkelijk verdeelde ondergrondse sekte tot een sterk georganiseerd, hiërarchisch instituut. Maar desondanks kon niemand zich voorstellen dat de nieuwe keizer van Rome, Constantijn, zich in 312 tot het christelijk geloof zou bekeren. Bovendien had niemand kunnen raden wat voor ingrijpend effect zijn bekering zou hebben op het rijk en de kerk. Hij werd niet alleen zelf christen, maar hij gaf het christelijk geloof een wettige status en moedigde alle Romeinen sterk aan zich te bekeren. Hij zag in dat het christendom gebruikt zou kunnen worden om het breekbare Romeinse Rijk bijeen te houden. Maar om de politieke stabiliteit te kunnen bieden die uitgaat van een gemeenschappelijk geloof, zou het christendom eerst zelf een samenhangende geloofsleer moeten vinden. Als het christendom het rijk moest stabiliseren, moest het eerst zelf stabiel zijn.